

УДК 316.47

Товстоко́ра Ю. В.

МОВЛЕННЄВА КОРЕКТНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Висвітлено питання мовленнєвої коректності як інструменту формування дискурсу толерантності у соціальному діалозі. Розглянуто трактування поняття "толєрантність" у різних науках. Зроблено спробу визначити дискурс толєрантності як абстрактно-комунікативний соціальний агент "толєрантність", який має прояв у комунікативних формах. Описано форми дискурсу толєрантності, що функціонують в межах різних видів соціальних практик: гендерно-нейтральної, вікової, освітньої, маргінальної, політкоректної. Акцентовано увагу на тому, що дискурс толєрантності виконує регулятивну функцію, організовуючи процеси контролю над суспільною думкою за допомогою мовлення. Дискурс толєрантності тлумачиться як інструмент соціального діалогу, що зможе пом'якшити суперечності в суспільстві.

Ключові слова: толєрантність, дискурс толєрантності, соціальний діалог, ідеологія, дискримінація, упередження.

Постановка проблеми. Мовленнєва коректність як інструмент формування дискурсу толєрантності стає актуальним предметом дослідження з огляду на потребу діалогу між наявними соціальними групами, які, зважаючи на різнобічні підґрунтя формування, інтереси та мотиви, мають необхідність домовлятися з тієї чи іншої нагальної проблеми, яка заважає суспільному добробуту. Формування дискурсу толєрантності вимагає гнучких підходів та пошуку нових засобів, адекватних конкретному соціальному змістові, оскільки прогнозується його застосування для вирішення сьогочасних і перспективних задач суспільства.

Можливість розгляду дискурсу толєрантності як інструмента соціального пізнання репрезентує особливий підхід до аналізу наукових феноменів і явищ, закладений ще М. Фуко: дискурс – це сукупність мовних практик суспільства в історичному контексті; це соціальні способи поділу світу, які люди нав'язують речам. Це – не нейтральне середовище: дискурс неприборканий, нескінченний, наділений власною владою; він породжується соціальними порядками, але може їм протистояти. Є. А. Кожем'якін зазначає, що з позиції постмодерну це означає наступне: принципи організації та функціонування мовлення "на абстрактному рівні" не збігаються з принципами організації і функціонування "на рівні людської взаємодії", тобто на рівні дискурсу.

Під дискурсом толєрантності ми будемо розуміти абстрактний комунікативний соціальний агент "толєрантність", який має прояв у різних комунікативних формах. Таким чином, "дискурс толєрантності – це мовлення в мовленні", але представлене у формі соціальної даності.

Мета статті полягає у тому, щоб з позиції психології спілкування окреслити специфіку та виокремити форми існування дискурсу толєрантності як інструменту пом'якшення протиріч у соціальному діалозі.

Нині розгляд феномену толєрантності представлений працями науковців різних напрямків соціогуманітарного знання: культурології, філософії, соціології, психології, політології, педагогіки тощо. Теоретико-методологічні аспекти вивчення прояву цього феномену представлено у роботах М. Бенза, А. Дрюзе, С. Жижека, С. Ільїнської, В. Лекторського, Дж. Локка, А. Мічуріна, Д. Мутагірова, В. Ніколенка, М. Уолцера та ін. Філософське розуміння феномену представлено у працях Є. Бистріцького, Р. Валітової, В. Золотухіна, Н. Круглової, В. Шаліна та ін. Практичним втіленням ідеї толєрантності у сферу соціальних взаємодій є її використання у контексті політичних відносин, яке представлено у працях П. Бавін, С. Жижека, С. Ільїнської, Є. Соловійова та інших.

Поняття "толєрантність", формуючись протягом тривалого часу, постійно набувало різнобічного наповнення. Наявне в багатокультурному середовищі, це поняття розглядається як синонім слова "терпимість". Ми можемо навести ряд прикладів з різних мов: лат. *tolerantie* – терпіння; англ. *tolerance* – готовність бути терплячим; нем. *toleranz* – терпіння до поглядів, віри та поведінки інших; фр. *tolerance* – переконаність в тому, що інші можуть думати, діяти в манері яка відрізняється від власної; китайська *kuan rong* – дозволяти, приймати, бути по відношенню до інших милосердним; араб. *tasamul* – прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших.

Згідно з "Декларацією принципів толерантності", затвердженою резолюцією конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року, "толерантність означає повагу, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності"[1].

У "Глумачному словнику російської мови" за редакцією Д. Ушакова поняття "толерантність" та "терпимий" представлені як тотожні. У психологічному словнику під редакцією А. Петровського, М. Ярошевського цей феномен представлений як "відсутність або послаблення реагування на будь-який несприятливий подразник внаслідок зниження чутливості до його впливу" [6, с. 401-402]. У великому толковому психологічному словнику американського професора А. Ребера поняття "толерантності" розкривається у трьох значеннях: по-перше, як установка суб'єктом на ліберальне прийняття моделей поведінки інших; по-друге, як здатність переносити стрес, напруження без значних наслідків; по-третє, як переносимість лікарських засобів [3, с.361].

Множинність інтерпретацій толерантності з самого початку створює умови різновекторного дослідження феномену, який не має визначеної загальноприйнятої дефініції. Так, наприклад, толерантність трактується як тип мовленнєвої взаємодії (І. Борисова); загальний принцип міжособистісної, міжгрупової, міждержавної та міжкультурної взаємодії (В. Гольдін); максима, або принцип толерантності (О. Іссерс, М. Димарський); категорія мовленнєвого спілкування (Є. Земська); культурно-психологічна категорія (О. Єрмакова); дискурсивна категорія, а саме: змістовно-прагматична (Є. Шейгал); комунікативно-прагматична категорія (А. Дунів); соціолінгвістична категорія (Л. Крисін); лінгвокультурологічна категорія (О. Михайлова); вид соціальної поведінки (М. Алієв, О. Асмолов, В. Ачкасов, Г. Бардієр, Є. Головаха, П. Гречко, В. Петров та ін.); комунікативна діяльність особистості (Ю. Прохоров); принцип співробітництва (П. Грайс), принцип щирості (Дж. Серль), принцип ввічливості (С. Богдан, Дж. Ліч, Н. Формановська), принцип комунікативної координації (М. Бахтін, І. Борисова, Є. Ширяєв); філософський аспект стосунків "Я" та "Іншого" (О. Березяк, М. Бубер, А. Гжегорчик, Л. Ситниченко, К. Ясперс та інші).

Здебільшого толерантність розглядається як раціональна дія, що може виражатися за допомогою засобів мислення та мовлення (категорія мовного спілкування) та має вираження у ставленнях та переживаннях особистості відносно іншого суб'єкту взаємодії – як "чужого".

Однак ґрунтовних досліджень, в яких би вивчався дискурс толерантності як особлива організація взаємодії суб'єктів у межах взаємотерпимого ставлення, недостатньо. А також мало уваги приділено соціально-психологічним технологіям супроводу цього дискурсу у сучасних спільнотах.

В умовах інтенсивних інтеграційних процесів толерантність набуває ознак загальноновизнаного державного принципу, яким необхідно керуватися, щоб успішно розвивати конструктивні взаємини між різними соціальними групами.

Зокрема, у США був вироблений свого роду *speech codes* – мовленнєвий кодекс, який має на меті боротьбу з проявами дискримінації у різних сферах. Проблемі *speech codes* присвячено книгу експерта в сфері освіти, професора Нью-Йоркського університету Д. Равич "Поліція мови: як групи впливу обмежують навчання студентів". Книга включає 500 слів та виразів, які ніколи не зустрічаються в американських шкільних та університетських підручниках. У наведеному професоркою списку серед інших – слова "Бог", "пекло", "сліпий", "старий", "варвар", "домогосподарка", які відповідною комісією віднесені до "необ'єктивних" та "упереджених", оскільки вони можуть образити почуття деяких груп. "Новояз Джорджа Орвела стає реальністю" – коментує політику політкоректності Д. Равич [8, с. 4-5].

Відповідно до вище зазначеного, дискурс толерантності набуває "штучності" функціонування у соціальній комунікації, відображаючи використання засобів непрямого найменування реалій дійсності, замінюючи негативні аспекти явища на нейтральні маркери, уникаючи тим самим прояву афективного наповнення, контролює процеси виникнення емоційно породжуваних напружень у діалозі.

М. Мацьковським у праці "Толерантність як об'єкт соціологічного дослідження" виділено 12 видів толерантності, які, на нашу думку, є поштовхом до розгляду форм дискурсу толерантності, серед них: гендерна (статева), вікова, освітня, міжнаціональна, расова толерантність, релігійна, географічна, міжкласова, фізіологічна, політична, сексуально-орієнтовна та маргінальна толерантність [5].

З огляду на мету статті висвітлимо змістову частину зазначених видів у дискурсі толерантності та їх функціонування у соціальному діалозі. Перш ніж ми перейдемо до розгляду форм існування дискурсу толерантності, необхідно зазначити, що в основі їх виникнення лежить регулятивна функція, яка організовує процеси контролю над суспільною думкою за допомогою мовлення.

Найбільш відомою, на наш погляд, є гендерно-нейтральна форма дискурсу толерантності, яка виникла у США в 90-х роках та швидко поширилась у різних країнах світу. Ця форма робить акцент на рівності представників різних статей та неприпустимості апріорного приписування людині недоліків іншої статі, на неможливості існування ідей про переваги однієї статі над іншою.

До основного мотиву зародження гендерно-нейтральної форми дискурсу толерантності належить подолання сексизму у контексті індивідуального або групового комікативно-поведінкового прояву, що дискримінувало жінок в прагненнях на повноцінну участь у професійній діяльності та суспільному житті. Одним з основних суб'єктів суспільства, які створили комунікативний простір гендерно-нейтрального мовлення, є феміністичний рух, представниці якого вважали, що переваги надаються чоловікам, оскільки суспільство продовжує підтримувати ідею патріархальності суспільства, де "чоловік – центр світу".

Усе це стало передмовою до формування гендер-нейтрального (*Gender-neutral language*) та нейтрального (*Genderless language* – мова без акцентування на статі) мовлення, яке робить акцент на рівності існування статей у соціальній комунікації. Так, наприклад, у англійській мові з метою вирівнювання відносин між чоловічою та жіночою статтю в титулах компонент – "*man*" змінився на – "*person: chairman – chairperson*", "*congressman – congressperson*", "*spokesman – spokesperson*". Або застосовується вживання нейтральних слів, таких як "*chair*" або "*representative*". Більшість слів із суфіксом – *ess/-ette*, що позначували осіб жіночої статі, також змінилися на нейтральні. У такий спосіб, власне, й стирається обмеження за статевою приналежністю. Відбулася зміна слів "*Miss*" та "*Mrs*", що носила відбиток сімейного стану, на слова "*Ms*", яке, за аналогією зі словом "*Mr*", не вказує на сімейний статус жінки [7, с.14-15]. У Франції уряд під впливом феміністичного руху відмовився від вживання слова "*Mademoiselle*" – традиційного звернення до незаміжньої жінки, аналогічного англійському "*miss*". Представниці цього руху вбачали в ньому гендерну дискримінацію (до чоловіків незалежно від їхнього віку або сімейного стану звертаються тільки "*Monsieur*"). Тому уряд Франції запропонував змінити у документах та вживати у спілкуванні тільки універсальне і нейтральне "*Madam*".

Дискурс толерантності щодо вікових ознак розглядається як неупередженість до апріорних "особливостей" людини, пов'язаних з її віком. Так, наприклад, до стариків прийнято вживати "людина похилого віку". Вживання некоректних слів призводить до дискримінації людини на основі її віку, породжує труднощі щодо готовності адекватно сприймати та вміння комунікувати з тим прошарком суспільства, який не відповідає якимось заздалегідь встановленим критеріям віку. Можемо говорити про те, що вікова форма дискурсу толерантності вимагає розроблення комунікативних засобів, які б сприяли прийняттю поваги не лише до осіб похилого віку, а й до молоді.

Іншою формою дискурсу толерантності, на яку слід звернути увагу, є "освітня", яка набула свого відображення у подоланні безоціночного ставлення до висловлювань і поведінки людей з нижчою освітою у високоосвічених людей, та до інтелектуалів – у людей з низькою освітою. Очевидно, що згаданий тип толерантності має відношення до побутової сфери та не пов'язаний з обговоренням питань, де рівень освіти дійсно є вирішальним фактором. Спробою подолання дискримінаційних проявів є зміна назв низькостатусних професій на коректніші, наприклад: доярка – оператор машинного доїння; асенізатор – оператор очисних споруд тощо.

Наступною формою дискурсу толерантності є маргінальна, яка обумовлена пошуком засобів мовлення, що не призводять до ізоляції людей без постійного місця проживання, алкозалежних, наркозалежних та ін. Можемо говорити про те, що в такому випадку маркери, які накладаються на індивіда іншими особами або соціальними групами, по-перше, є "негативною санкцією" або несхваленням чийсь неконформності; по-друге, є стихійним застосуванням моральних санкцій через вираження презирства щодо порушників моральних норм, що призводить до їх ізоляції.

Ще однією розгортуютою формою дискурсу толерантності, пов'язаною з урахуванням відмінностей людей за ознакою расової приналежності, є політична коректність. Ця форма дискурсу виражається в контролі способів мовленнєвого вираження, які посягають на гідність індивіда і утискають його права людини. Своєю новою термінологією вона настільки сильно вплинула на мовлення, що фактично стала подібною до цензури в усіх сферах суспільства. В її основу покладені морально-правові норми міжособистісної взаємодії, підкріплені релігійними та соціально-політичними цінностями суспільства. З 1990-х років ідеологія політкоректності набула поширення і стала обов'язковою частиною мовленнєвої практики західного, в першу чергу американського, суспільства.

Дискурс толерантності щодо міжетнічного аспекту, наприклад, відображається у "презупції національної невинуватості", що вимагає від суспільства терпимого ставлення до недоліків та деяких дій окремих представників національності. Подібна до міжетнічної, расова форма дискурсу толерантності характеризується контролюванням ставлення до осіб різних рас як до рівноцінних та рівних людей. У своєму крайньому прояві расова інтолерантність виражається у расизмі – дискримінації людей за расовим принципом, котра базується на припущенні, що деякі групи мають перевагу над іншими. Можемо навести яскраві приклади, наявні у американському суспільстві: слово *black* – "чорношкірий" замінюється евфемізмом *member of the African diaspora* – "представник африканської діаспори"; *Indian* "індіанець" – словом *indigenous person* "корінний житель", *Eskimo* "ескімос" стали замінювати словом *Native Alaskan*, якщо мова йде про "корінного жителя Аляски", або *Inuit*, якщо мається на увазі "канадський ескімос" [7, с. 10].

Особливої уваги потребує розгляд релігійної форми дискурсу толерантності, яка контролює ставлення до догматів різних конфесій, релігійності, особливостей літургії з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп. У своїй екстремістській формі міжконфесійна інтолерантність постає як релігійний фанатизм – насадження будь-якої віри, її цінностей і традицій (іноді в масштабі цілих спільнот) і надання соціальних переваг апологетам цієї віри. Релігійний фанатизм базується на припущенні, що віра є єдино правильним відображенням релігійної чи духовної істини, і що всі люди повинні слідувати її принципам (догматам). Так, наприклад, нав'язування Заходом домінування власних цінностей діаспорам мусульманських країн значною мірою провокують їх на реакцію, яка реалізується найчастіше в радикальних проявах захисту власної ідентичності, а саме: у формі терористичних актів. Наслідком цього є поширення у більшості західних та європейських країн упередженого ставлення щодо мусульман, що супроводжується появою мовленнєвих маркерів на кшталт "мусульманська загроза", "зіткнення цивілізацій" тощо.

Ще однією формою прояву дискурсу толерантності є "географічна", яка характеризується вимогою неупередженого ставлення до жителів невеликих або провінційних міст, сіл і інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки.

Отже, можемо узагальнити, що деякі слова, які вживаються як інструменти мовленнєвої коректності, мають на меті подолання дискримінації меншин та в прийнятній формі представляють деякі їх особливості. Зазначене обумовлює прагнення знайти нові засоби висловлювання замість тих, які зачіпають почуття гідності індивіда, загрожують безтактністю відносно расової, статевої, статусної та інших приналежностей. Такі прагнення є основою для врегулювання проблеми дискримінації. На нашу думку, саме дискурс толерантності як інструмент формування знання та мовлення зможе створити комунікативний простір взаєморозуміння між суб'єктами діалогу, дозволить пом'якшити та подолати суперечності в суспільстві.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, можемо говорити про те, що в умовах інтенсивних інтеграційних процесів та з огляду на співіснування різних культур та ідеологій в суспільстві особливого значення набуває формування дискурсу толерантності на заміну "дискурсу дискримінацій", як-то: расової, міжетнічної, політичної, гендерної, вікової, релігійної.

Дискурс толерантності як інструмент формування комунікативного простору, на наш погляд, призначений для пошуку мовленнєвих засобів, які б за рахунок нівелювання афективних забарвлень сприяли досягненню консенсусу та дозволили уникнути надмірних конфронтацій у соціальному діалозі.

Відзначимо, що дискурс толерантності протистоїть дискримінаційному дискурсу, який задає спрямованість на введення у комунікативний простір соціальної нерівності та ворожого ставлення до особистості (або групи людей). Створюючи симетрію у мовленнєвому висловлюванні, дискурс толерантності, навпаки, усуває негативний емоційний фон пов'язаних з артикуляцією дискримінаційних підстав, пом'якшує ці суперечності в суспільстві, що робить його інструментом конструювання соціального діалогу.

За наявності низки наукових робіт, присвячених концептуальному опису толерантності як мовленнєвої категорії і дискурсивному вивченню її форм, відсутні дослідження, в яких би здійснювався комплексний аналіз дискурсу толерантності як одного з інструментів конструювання комунікативного простору соціального діалогу. Недостатньо дослідженим залишається і саме визначення дискурсу толерантності у площині соціально-психологічного знання. На нашу думку, важливі перспективи у вирішенні зазначених питань пов'язані з дослідженням теоретико-методологічної основи формування дискурсу толерантності як комунікативного простору соціального діалогу.

Використані джерела

1. Декларация принципов толерантности : утв. резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО 16 ноября 1995 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.un.org/russian/document/ declarat/ toleranc.htm](http://www.un.org/russian/document/declarat/toleranc.htm)
2. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136-137.
3. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер. – М. : Вече АСТ, 2002. – 780 с.
4. Карасик В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5-20.
5. Мацковский М. Толерантность как объект социологического исследования [Електронний ресурс] / М. Мацковский // Век толерантности. – Вып. 3-4. – Режим доступу : <http://www.tolerance.ru/VT-3-4-toler-kak.php?PrPage=VT>

6. Психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – [2-е испр. изд.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
7. Панин В. В. Политическая корректность как культурно-поведенческая и языковая категория : Автореф. дисс. на соискание научн. степ. канд. филол. наук. – Тюмень : Тюменский государственный университет, 2004. – 19 с.
8. Сінькевич О. Б. Політкоректність в контексті глобалізаційних процесів сучасності [Електронний ресурс] / О. Б. Сінькевич. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/konfer30/820.pdf>

Tovstokora J.

SPEECH CORRECTNESS AS A TOOL FOR DISCOURSE OF TOLERANCE

Illuminated questions of speech correctness as a tool of discourse of tolerance in social dialogue. Considered interpretation of the concept of "tolerance" in various sciences. An attempt to define the discourse of tolerance – as abstract communicative social agent "tolerance", which is manifested in the forms of communication.

Defined forms of discourse of tolerance within different types of discrimination: gender-neutral form – speech that focuses on the equality of gender essence in social communication; age form – speech that is impartial to the a priori person's "flaws" related to its age; educational form – speech that focuses on non-judgmental attitude to less educated people's statements and behavior of highly educated people and attitude of less educated people to intellectuals; marginal form – speech that does not violate moral norms towards homeless people, alcohol addicts, drug addicts, etc.; politically correct form – speech that is neutral and not trouble the interests of representatives of nations, races, religions, segments of the population(interclass), political parties.

Emphasized the fact that main forms of discourse of tolerance have regulatory function that organizes and regulates the processes of control over public opinion via speech.

As defined range of issues related to discrimination of social minorities, discourse of tolerance is seen as a tool for constructing social dialogue that can mitigate the contradictions existing in society and move them to a new level of communication.

Key words: *tolerance, tolerance of discourse, discourse, tolerance of discourse forms, social dialogue, ideology, discrimination, prejudice.*

Стаття надійшла до редакції 21.10.2014